

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נג, תשס"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מגילת בן־סירא ממצדה

בספרו על בן־סירא¹ שיצא עכשיו, יש מעין שיא חדש בדרכו של יגאל ידין הפילולוג והבלשן. בעבודתו הראשונה נזקק, מבחינה בלשנית, כמעט רק לעברית בלבד; בשנייה, במגילה הארמית, הראה כוחו בארמית היהודית. עתה, בפרסמו את בן־סירא, נמצאנו למדים, כי יודע הוא למצוא את דרכו לא רק בעברית ובארמית היהודית, אלא שיש לו מהלכים גם בסורית (ניב ארמי-נוצרי), ואף ביוונית, שהוא מסתייע בה על כל צעד ושעל.

אין צריך לומר כי אין זה עיסוקו היחיד במגילות. ברי שידין רב לו בִּרְאִיָּה: כלי הנשק לסוגיהם, ארגון צבאי וטכסיסי מלחמה למיניהם. פשיטא שהוא שליט בספרות המדעית בדבר צבאות רומי והארצות של המזרח הקרוב. אך אין הוא מושך את ידו גם מן הבירור של הרקע הדתי, ההיסטורי והתרבותי. ואגב כך מתברר לקורא שנהירים לו אף שבילי האוונגליון.

אף הקטעים שמצא ידין במצדה מספר בן־סירא חוללו סנסציה בזעיר אנפין בקרב אנשי המדע. גם במציאה זו יש משום פתרון חידה שהעסיקה את אנשי המדע זה עשרות בשנים. ספר משלי בן־סירא נכתב במקורו עברית וניתרגם על ידי נכדו ליוונית, כנראה בסוף המאה השנייה לפנה"ס. אך המקור העברי אבד ולא נותרו ממנו אלא ציטטות (בעיקר בדברי חז"ל) שמהן אי אפשר היה לעמוד על טיב לשונו. תעלומה זו הרגיזה את החוקרים, בייחוד משום שעד לפני עשרים שנה היה ספר בן־סירא בחזקת הספר העברי היחיד שנתחבר בין תקופת חיותם של כתבי הקודש (המאה הרביעית-החמישית לפנה"ס) לבין תקופת עריכת המשנה (סוף המאה השנייה לספירה). כחמש מאות שנים היו אפוא בחינת טאבולה ראה אשר לתולדות הלשון העברית החיה (כיום שינו מגילות ים המלח את פני הדברים בהרבה).

והנה זיהה שלמה זלמן שכטר, בשנת 1896, שני דפים מן הגניזה הקהירית כמקור העברי של ספר בן־סירא, ולמן אותם הימים ועד ימינו נוספו ונתגלו דפים חדשים על ידי חכמים שונים, עד שיש בידינו יותר מכדי מחצית הספר בעברית. לכאורה, נפתרה אפוא החידה. אך דא עקא: (א) נתברר כי הדפים

* נדפס לראשונה ב"הארץ", י"ט בתשרי תשכ"ו (15 באוקטובר 1965).

1. י. ידין, מגילת בן־סירא במצדה, הוצאת החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה והיכל הספר, ירושלים תשכ"ה. הספר יצא בעברית ובאנגלית בכרך אחד.

השונים האלה מתייחסים לכתבי יד שונים של הספר והנוסחאות שבהם היו לעתים שונות זו מזו בתכלית. ויתרה מזו: נמצאו הגהות בשולי הקטעים החולקות על נוסח הפנים. (ב) קמו עוררין על דעתו של שכטר וסייעתו והם טענו כי אין כאן אלא תרגום מאוחר מן היוונית לעברית שנעשה בימיה הביניים.

אמנם פרופ' מ"צ סגל, שהוציא את בן-סירה בכרך אחד מתוך צירוף החומר העברי ותרגום הנוסח היווני שלא נמצא כנגדו נוסח עברי, סבור היה כי הנוסח העברי מקורי הוא. אך בלשנים עבריים העדיפו למשוך את ידיהם מלטפל בחומר זה השנוי במחלוקת. והסיבה פשוטה: אף מי שדעתו הייתה כי שרידי הנוסח העברי המקורי לפנינו, אנוס היה בכל שורה ושורה להחליט איזו מן הגרסאות עדיפה! מלאכה זו אמנם אהובה מאוד על הפילולוגים, אשר חיבה יתרה נודעת מהם למלאכת "תיקון" טקסטים ו"שחזור מקורות" למיניהם. אך נפשו של הבלשן קצה בעיסוק הזה. הוא רוצה בטקסט מוסמך כדי לעמוד על סגולותיו הבלשניות, ואין הוא שש להשקיע את מרצו בנוסח, אשר אחרי ככלות הכול עשוי להיות פרי יצירת מעתיק בור, מאוחר. הבלשנים מעדיפים כאן את הפרישה על הדרישה.

עתה, עם מציאת הקטעים של ידן, נשתנה המצב בתכלית. הרי לפנינו טקסט שנכתב לפי העדות הפלאוגרפית בסוף המאה הראשונה לפנה"ס. אף מי שסבור כי באותן מאה וחמישים-שישים שנה שעברו מזמן חיבור הספר ועד העתק זה עשויות היו ליפול פה ושם שגיאות מעתיקים, הרי יוכל להתנחם בכך כי אף השגיאות נעשו ברוח הלשון של התקופה ההיא, ולפיכך אין בהן כדי לסכן את מסקנות הבלשן.

ידן טיפל בטקסט טיפול מקיף זהיר, משביע רצון לחלוטין מכל הבחינות, ופרסם אותו בצורה הראויה לשבח. בספר שלפנינו הוא מפרסם את תצלום הקטעים לחוד, תעתיקם לחוד, בצירוף השלמותיו, ושוב את הטקסט כמות שהוא בלוויית שני מדורות, מדור לבעיות הגרסא (אותיות מסופקות, אותיות בלתי ברורות וכיו"ב), ואילו לפירוש המקיף ייחד מדור משלו. הוא מצליח להסתייע להבנת הטקסט העברי בתרגום היווני ובתרגום הסורי, השתלט על הספרות שהצמיחו קטעי הגניזה, ויודע להשתמש כהלכה בספרות הבלשנית ובמילונים של המקרא, של לשון חכמים ושל ניבים ארמיים שונים לשם ליבון הבעיות של הטקסט העברי. ברכה בפני עצמה קובעת ההקדמה שהקדיש אותה לתולדות גלגולי הטקסט העברי וכיו"ב. העבודה מוסיפה לו כבוד ומצרפת חוליה נוספת לשרשרת הישגיו המדעיים.

אין צריך לומר שידן לא ראה את תפקידו בעיסוק בבלשנות עברית מעבר לדרוש בשביל פירוש הנוסח, והניח עוד בקעה רחבה לחבריו הבלשנים להתגדר בהם. אין ספק שהם יעוטו על החומר הזה.

מה ניתן ללמוד מן הקטעים האלה על לשונו של בן-סירא ולשון דורו? לשון בן-סירא, כפי שהיא משתקפת בקטעי ידיו, מאשרת את התמונה הלשונית שגוללו לפנינו מגילות ים המלח. המקורות הלשוניים האלה מייצגים את העברית הספרותית של המאות השנייה והראשונה לפני הספירה (ואילו הלשון המדוברת מן הסתם קרובה הייתה כבר ביותר ללשון חז"ל!).

לכאורה נראית דעה זו מופרכת בשל הכתיב של הספר. הכתיב במגילות ים המלח הריהו מלא, ובו משתדלים לציין בווי"ו וביו"ד, ואפילו באל"ף לפעמים, כל תנועה שאפשר לציין בעזרת אותיות אלה (כגון: כולם, הוגד, אוניות, מיתים, יאתום), ואילו בבן-סירא הכתיב חסר, ממש כבספרי המקרא הקדומים (כגון: **עזבי** [עזובין], **רזנים** [רזונים], ואפילו **תכן** [תפכן; עמ' 16] – וכאן הווי"ו שורשית היא!).

אך דומה אני שאין כאן אלא חיקוי מאוחר לכתיב המקראי הקדום, וראיה לדבר – פה ושם מתגלים בספר כתיבים מלאים, שלא הגיעו אל ספרי המקרא אלא בשלביו המאוחרים ביותר והם אופייניים למגילות ים המלח, והם: **כול** (עמ' 26), **(ת)ג(ג)מור**, ואפילו **מסותרת** (עמ' 21), בהברה סגורה בלתי מוטעמת.

פירוש הדברים אפוא, לדעתי: הכתיב ארכאיסטי הוא בכוונה, ברצות המחבר לחקות את ספרי המקרא הקדומים, ואין הכתיב הזה אופייני לספרות התקופה. אך פה ושם "נכשל" הכותב (או המעתיק) בכתיב האמתי שהיה שגור בעטו.

ושמא אף התופעה הבאה תוכל לשמש סימן להנחה הזאת: הכתיבים בשי"ן שמאלית במקום בסמ"ך. יודעים אנו כי בסוף ימי הבית הראשון וראשית ימי הבית השני שוב לא היה הבדל בין הגיית השי"ן השמאלית והסמ"ך (מלכתחילה נשתנו זה מזה), ולפיכך החלו להמיר את השי"ן השמאלית בסמ"ך. התהליך הזה ניכר ביותר בכתיב היד של לשון חכמים (בספרי הדפוס "תיקנו" המדפיסים והמעתיקים את המצב בהחזירים במילים ידועות להם, כגון **בשר** וכיו"ב, את השי"ן). והנה דומה כי בן-סירא מקפיד בכתיב מילים אלה בשי"ן דווקא. תמצא ביניהן לא רק מילים הרגילות בכתיב הזה במקרא (שכר, שמחה, שיא, שר ועוד), אלא אף מילים מעין **שימה** – 'ואוצר' (עמ' 21; משורש ש"ים), המופיעה כמובן בכתיב **סימה** בניבים ארמיים ובלשון חז"ל; **השפיקו** (עמ' 27) נרשם בכתיב המקראי ("אם יִשְׁפֹּק עַפְר שְׁמִרוֹן" – מלכים א כ, י) אך הבניין אינו בניין קל, כבמקרא, כי אם הפעיל, כמו בלשון חכמים (=הספיק), ואפילו מילה מעין **התעשק** (עמ' 23) רשומה לפי הכתיב המקראי (בראשית כו, כ), אף על פי שההוראה המקראית אינה זהה במישרין עם ההוראה המשמשת כאן.

ועתה הלשון כפשוטה, ולשון כאן פירושה בעיקר אוצר המילים, מטעמים מובנים. מה הם היסודות המרכיבים של אוצר המילים של בן-סירא? במובן חזק ביותר היסוד המקראי, פשוטו כמשמעו. אין בן-סירא מבחין בין לשון השירה המקראית, לשון הפרוזה הקדומה ולשון הפרוזה המאוחרת. מן הצד האחד הרי כאן תיבת **פחז** (עמ' 21), המצויה רק פעם, בשירה שבמקרא (בראשית מט, ד), מן הצד האחר מופיעה תיבת **תאר** בכתובה הרגיל במקרא (עמ' 29), אך גם "תור שמים" (עמ' 31, וכן ראה גם עמ' 32), היינו תיבת **תאר** מופיעה בצורתה המאוחרת, כמו בדברי הימים א יז, יז – "כתור אדם" (כבר העירו כי שתי תיבות זהות הן). אך בכמה מקומות ניכר שאין לשון המקרא לשונו העצמית, ולנגד עיני רוחו ריחפו פסוקים מסוימים בכתבו מה שכתב. כשהוא אומר "ועל מחלקת נחלה ויש" (עמ' 23) מורגשת השפעת הכתוב "להנחיל אֶהְבִּי יֵשׁ" (משלי ח, כא). אם תמצא "מאב ואם על פחז" (עמ' 21), הרי ברור שלפניו "פחז כמים" (בראשית מט, ד) הרומז ליחסו של ראובן אל אביו ואשת אביו. במשפט: "אין אוינים (כך!) וחסר עצמה" (עמ' 18) משתקף "ולאין אונים עצמה ירבה" (ישעיה מ, כט). ובדברו על "תאר מרום ורקיע לתאר עצם שמים" (עמ' 29) מבצבץ ועולה "וכעצם השמים לטהר" (שמות כד, י). המקומות האלה מראים כי כדרכם של סופרי ההשכלה, ובדומה למחברי מגילות ים המלח, סגנונו של בן-סירא משובץ בשברי פסוקים וזכריהם שאין לראות בהם שימוש לשון מדוברת.

הדברים ניכרים ביתר שאת בסוג מסוים של זכרי פסוקים ושימוש במילים מקראיות. סופרי מגילות ים המלח, כסופרי ההשכלה, עשויים היו להשתמש בתיבה מקראית סתומה שמסורתם הלשונית שוב לא הכירתה בהוראה שהם ייחסו לה מתוך פירוש הטקסט המקראי, אך פירוש זה לא תמיד נמצא להיות מכוון לאמת הבלשנית. דרך דוגמה: כשאנחנו מדברים על "קול קורא במדבר" אנו מצטטים לכאורה את דברי ישעיהו הנביא (מ, ג), אך כידוע אין זה אלא פירוש מעוות, שמקורו באוונגליון, ושיעור הפסוק בישעיה כך הוא: "קול קורא: במדבר פנו דרך" וגו'² והרי דוגמה מבן-סירא: "מה תעלה" (עמ' 21) = מה תועלת. השאלה הריהי, האם הייתה בימיו קיימת תיבה **תעלה** (= **תועלת** בכתוב חסר) = **תועלת** בלשון חז"ל? ייתכן, אך דומה אני כי בן-סירא משתמש כאן בתיבת **תַעֲלָה** (ירמיה ל, יג; מו, יא) שפירושה 'רפואה'. בגלל הדמיון ל**תועלת** פירושה אף השבעים 'תועלת', והוא הדין כנראה לבן-סירא.

2. על "קול קורא במדבר" גם במקורות יהודיים מימי הביניים ראה הערת ש' אשכנזי, לשוננו לעם מט (תשנ"ח) ב, עמ' 96. – העורך]

בולטת ביותר השפעת הארמית, והעיר עליה ידיו (כגון **קרמית** [עמ' 16], **חצר** [עמ' 17] ועוד). לאלה יש לצרף "תמחי (איפה ואבן)", עמ' 23, לפי הסורית: "מידה נכונה". ושמא במקום "(חסד) כעד (לא תכרת)" – עמ' 16 – יש לגרוס "כער", **ער** = אשל בסורית (וידוע אף "ערא דנהרא" = ערא של הנהר), בניגוד ל"קרמית (=קנה) על גפות נהר" (שם).

השפעת הארמית נותנת את אותותיה גם בצורת בבואה. בבואה מהי? אנו משתמשים בצירוף **גן-ילדים**. הצירוף לכאורה עברי טהור הוא: ולא היא. היודע גרמנית יכיר מיד, כי היא נוצרה כבבואה של הצירוף הגרמני Kindergarten. אם משתמש בן-סירא בשורש שנייה = ספר (עמ' 23, 27), הרי העביר את הוראת השורש תנ"י הארמי, שהוראתו 'למד, ספר', לשורש העברי המקביל שנייה (השווה **משנה** = מתניתא בארמית; אך ראה משלי יז, ט).

כפי הנראה הייתה בימים ההם הלשון העברית המדוברת אותה לשון הידועה לנו כלשון חז"ל (לשון משנה וכו'). ואף כאן העיר ידיו על דוגמאות מספר (**גפות נהר**, **שותף** ועוד). וגם לאלה יש להוסיף: אם אומר ידיו (עמ' 21) על "לא כל בשת נאווה לבוש" – "זו (היינו **נאווה**) הצורה המקראית, במקום נאה", הרי טעות בידו, שכן בכתב יד אתה עשוי למצוא גם **נאווה**, כגון משנה, כ"י קאופמן, נדרים ט, י. ולא באתי להוכיח את ידיו, שכן הדברים אינם רשומים עדיין במילונות (אך דוגמה זו מצביעה על מצבה העלוב של מילונאות לשון חז"ל). אף **יסור** (עמ' 18) = **יסורים** שבלשון חז"ל.

כמה מילים רומזות לקשר עם מגילות ים המלח, ושוב העיר ידיו על הדברים (כגון **צלע מהלכת** [עמ' 24]; **מעשי** [עמ' 31]). על אלה אפשר להוסיף: **מזנים** (=מאזניים) בכתב חסר, כמו במגילת ישעיה מ, טו; **חצר** (=חציר) בכתב חסר, כמו במגילת ישעיה לד, יג.

וקיים יסוד נוסף על כל אלה, יסוד עברי, אשר במקרה אין לו זכר לא במקרא ולא בלשון חז"ל. כאן יש למנות את השורש שר"ק (משריק = זורח וכך בערבית, ראה ידיו, עמ' 31), והוא הדין **אריח** – ירח (ראה ידיו, עמ' 30). שני השורשים אינם בנמצא בהוראות אלה לא בעברית ולא בארמית. וייתכן כי אף במקומות סתומים אחרים חבויים עוד שורשים כאלה, ושמא ב"יהג עינים" (עמ' 32) (אם אינו שיבוש תחת "יהג" משורש נג"ה) יתגלה שורש עברי נעלם.

אשר לדקדוק שומר בן-סירא על הקרבה ללשון המקרא. הדבר ניכר בייחוד במיעוט השימוש בה"א הידיעה וכן בהשמטת כינוי הזיקה ש" לפני משפט זיקה ועוד. דוגמה לתופעה השנייה: "יש מהם הניחו שם" (עמ' 36), אך מיד אחר כך "ויש מהם שאין לו זכר". אך מעניין כי הוא משתמש במקור של הנפעל כבשם ממש: "ולא כל הכלם נבחר" (עמ' 21). לפי לשון המקרא דבר זה

לא ייתכן, אולם במשנה מצינו שימוש זה: "פטורים מן ההֶכָּרֶת" (פסחים ט, א; לפי כ"י קאופמן).

ברי כי ההערות דלעיל אינן אלא בחינת ראשית בירור של פרשה לשונית שתוסיף להעסיק את הבלשנים זמן מרובה. עלינו להחזיק טובה לפרופ' י' ידין. הוא שהשיג את הממון הדרוש למפעל חפירות מצדה, הוא שארגנו ובזכותו נמצאו הקטעים, והוא שפענחם, פירשם והביאם לדפוס וקיים "המתחיל במצווה אומרים לו גמור". יהי רצון שיזכה ויגמור את מלאכת הפרסום של ממצאי נחל חבר ושל שרידי המגילה הארמית, ואז נוכל לברך על המוגמר.